

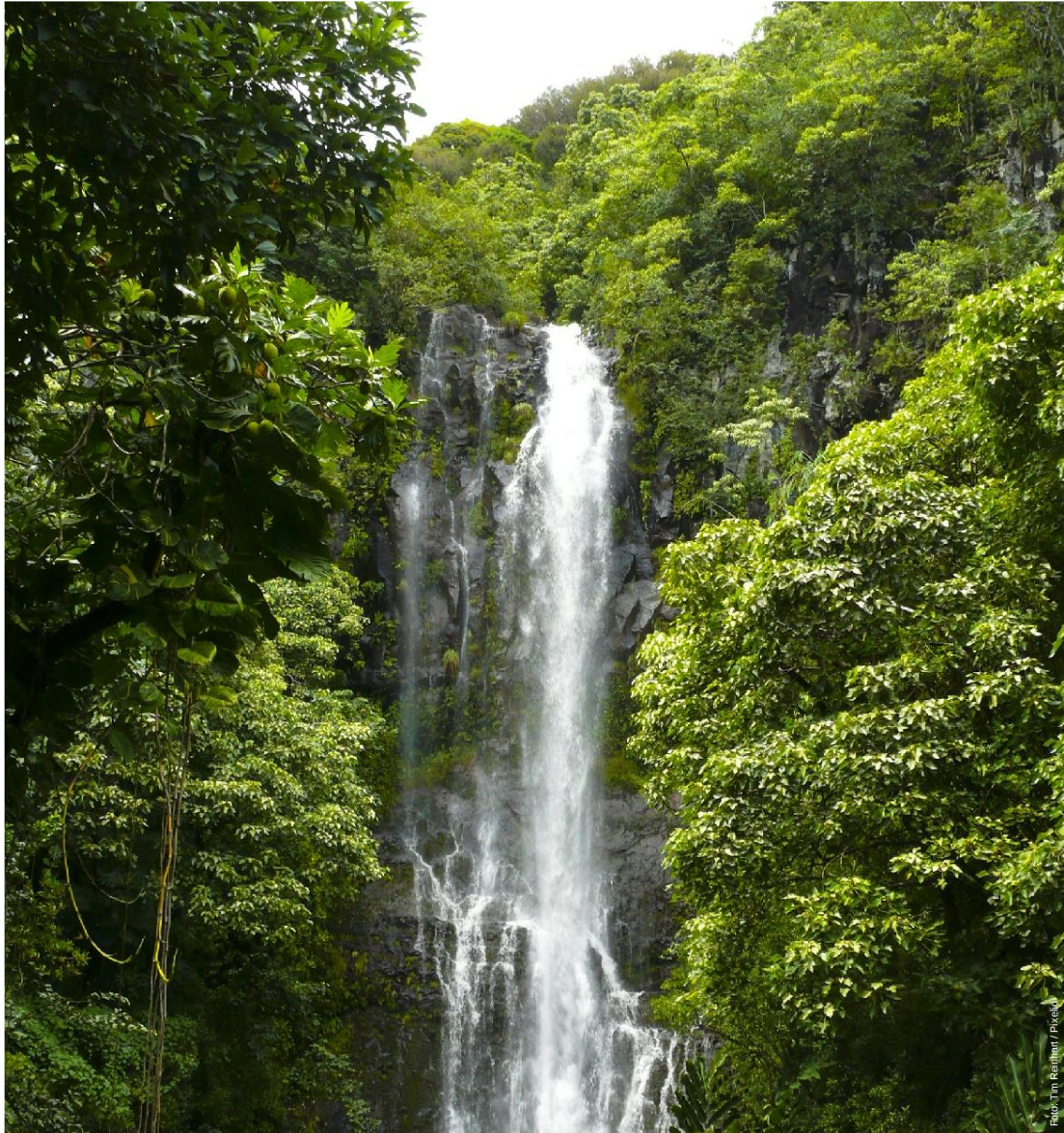

Foto: Tim Rietman / Pixabay

01 / 2013

Dal currier a l'e-mail – Asteroids – Neuchâtel –
Alja Rachmanowa – Sistem da sanadad publica
– Expressiuns rumantschas per l'amur – Zonas
climaticas dal mund – Pertge l'Europa? – Dirtboard

Dal currier a l’e-mail

L’istorgia da la posta e da la telecomunicaziun

■ **Pudair communitgar sur lungas distanzas è in basegn uman preschent da vegl ennà. Pli baud vegnivan las brevs rimnadas en ustarias lung las vias e speditas tras curriers. Per il Grischun era en spezial il curs da currier da Lindau via Cuira a Milaun d’impurtanza.** Tranter il 1813 ed il 1848 èn alura ils chantuns stads responsabels per la spediziun da brevs e da pachets; silsuerter ha la Confederaziunsurpiglià questa incarica. Cun il svilup da la telecomunicaziun a partir dal 19avel tschientaner han telegraf e telefon, pli tard la radiofonia mobila e l’internet concurrenzà pli e pli fitg la comunicaziun a scrit tradiziunala.

Posta

Cun il declin da l’Imperi roman occidental ha la posta fatg in pass enavos. La comunicaziun a scrit è puspè sa splegada per in temp pli lung suletta-main tras curriers engaschads tenor basegn. Ils mess da las claustras sco era commerziants ed auters viagiaturs, a partir dal 14avel tschientaner era curridurs dals chantuns incaricads dad uffizis statals, esercitavan servetschs da currier. Novs sforzs per l’installaziun d’ina organisaziun postalà èn vegnids fatgs en lieus cun in traffic commercial regular. Sin il territori da la Svizra èn vegnids offersts emprims curs da currier tranter Son Gagl e Nürnberg respectivamain Lyon (a partir dal 1387 e dal 1418) sco era da Lindau via Cuira a Milaun (a partir dal 1445).

Emprimas instituziuns postalas per propi èn naschidas en l’ultim quart dal 15avel tschientaner per incumbensa da gronds signuradis. La pli impurtanta è stada la posta imperiala da la famiglia Taxis che gestiunava dapi il 1490 lingias postalas fixas, avertas gia il 1500 al diever privat. Cun il curs Milaun–Cuira–Feldkirch ha la posta dals Taxis tangà il 1496 era territori svizzer. En il 16avel tschientaner ha in’organisaziun postalà franzosa collià Lyon cun Soluturn e da là via Turitg cun Cuira, Basilea e Lucerna. Quest traffic postal temp-priv è restà limità a las rutas da colliaziun principalas. Avant la cumparsa da las charrotschas en il 19avel tschientaner vegnivan la posta e las persunas transportadas cun chavals, l’enviern cun schlieusas.

Avant il 1798 n’existiva en il Grischun nagina posta instituzionalisada. La posta vegniva deponida respectivamain rimnada en ustarias lung las vias. La spediziun e repartiziun interna era chaussa dals ports respectivamain dals postins dals vischinadis e cumins. Las vals lateralas vegnivan consequentamain provedidas mo irregularamain. A partir dal 16avel tschientaner procuravan il Currier da Lindau e la Zürcher Kaufmannspost per la spediziun da la posta tras il Grischun e dal Grischun a l’exteriur. Els eran munids cun brevs da protecziun da las Trais Lias. Dapi il 1786 cursava la posta a chaval ina giada l’emna da Cuira a Turitg, a Lindau ed a Milaun. La regenza helvetica ha alura centralisà ils servetschs postals, ma cun la Mediaziun dal 1803 è quest regal puspè passà als chantuns. Il chantun Grischun laschava exequir quels servetschs da privats ed incassava sulettamain in tschains annual persuerter. Il Currier da Lindau ha obtegnì il monopol da transport da Maiavilla fin al Pass dal Spleia. Il 1813 è vegnì installà l’emprim Uffizi chantunal da posta, suttamess il 1817 a la controlla da la cumissiun da posta. Dapi il 1817 stuevan ils curriers da Lindau, Turitg, Feldkirch e Son Gagl laschar bullar tut la posta sin il biro da posta a Cuira e pajar ina taxa avant che transportar u spedir ella vinavant. L’amplificaziun da las vias commercialas suenter il 1820 ha pussibilità l’introducziun da

Staziuns da l’istorgia da la posta: Currier imperial (15avel tschientaner) – Chavals da sauma en la Viamala (gravura dal 19avel tschientaner) – tavla da posta a Spleia (enturn 1825)

FOTOS PD

charrotschas, da curs supplementars e da consegnas per express, exequids tenor contract tranter auter da las firmas Abys/Bauer e Tscharner/Dalp da Cuira. Il 1826 ha surpiglià la nova posta da viadi privata dal Grischun ils servetschs dal Currier da Lindau e d’auters transportaders sco era la direcziun da la posta (trais commembers), l’administraziun e la controlla dal persunal. Dal 1835–48 ha il Chantun dirigi il transport da posta e da persunas. Ils chavals e las manadiras vegnivan mess a disposiziun a privats, ils detagls reglads en in contract. Il 1849 ha la Confederaziun surpiglià il monopol da posta. Ils curs postals vegnivan exequids contractualmain da privats, ils postigliuns vegnivan dentant accompagnads e survegliads d’in conductur chantunal. La construcziun da la Viefier retica en ils onns 1900 e l’introducziun da l’auto postal suenter il 1919 ha inizià l’epoca moderna dal servetsch postal en il Grischun. La davosa concessiun per ina posta a chavals datescha dal 1914. Dal 1939–45 èn ils chavals puspè vegnids reactivads per mancanza da benzin. La davosa posta a chavals è circulada il 1961 tranter Avras-Cresta e Juf. *Adolf Collenberg*

Lindau

Anteriura citad imperiala situada a la riva nord dal Lai da Constanza, oz en Germania. Lieu da commerzi impurtant per las Trais Lias e per il traffic da transit tranter la regiun al Lai da Constanza e la Lombardia. Lindau ha già sia fluriziun en il temp medieval tardiv. La citad giudeva da quel temp in’exemiziun da dazi per martganzia da transit e privilegis per il transport da quella. Tramaint frequents han existì probablamain gia en il 14avel tschientaner, curs da currier regulars èn attestads dapi il 1455. Dapi l’avertura da la via nova tras la Viamala (1473) èn quellas frequenzas creschidas. Da l’emprima mesadad dal 16avel tschientaner fin il 1826 organisava l’uschenumnà Currier da Lindau mintg’emna in transport da rauba e da persunas sur il Spleia a Milaun e da Milaun a Lindau. In via di durava tschintg di e mez: Lindau–Feldkirch (emprim di)–Spleia (midada da chavals)–Clavenna–Com (20 uras cun la bartga)–Milaun. Il currier (adina in catolic) vegniva proponi da Lindau ed elegì da la chombra da commerzi da Milaun. El era munì cun brevs da protecziun spezialas da las Trais Lias. Il

1803 è il regal da posta passà als chantuns svizzers. Ils spediturs da Lindau han dentant pudì mantegnair lur mandat, pajond al chantun Grischun dapi il 1813 ina fittanza annuala per il regal da posta tranter il Pass da Son Gliezi ed il cunfin sid dal Chantun. Cun la fin settember 1826 ha la nova posta da viadi dal Grischun surpiglià ils servetschs dal Currier da Lindau. *Adolf Collenberg*

Cumissiun da posta

La posta è daventada pir suenter la Mediaziun in regal statal. Il 1813 ha il Cussegl grond decidì d’installar in Uffizi da posta chantunal che sustasteva l’emprim a la cumissiun da transit. Il 1817 ha la Regenza elegì ina cumissiun da posta da trais commembers (dus refurmads, in catolic) e d’in secretari, incaricada cun la direcziun suprema da las fatschentas da posta. Fin il 1822 cumpigliava la Posta mo la spediziun da brevs e da pachets ed il traffic monetar; alura èn vegnids instituids il servetsch da posta spezial e las uschenumnadas diligenzas (charrotschas da posta directas) ch’han procurà fin il 1835, per incumbensa dal chantun Grischun (ingiant ad interpresas privatas), per il transport da persunas da Ragaz Bogn a Blinzuna. Alura ha il Chantun surpiglià omaduas domenas ed ha suttamess quellas a la cumissiun da posta. Ils 12 da settember 1848 ha la Confederaziun surpiglià il regal da posta ed ha schlià la cumissiun. *Adolf Collenberg*

Currier

Avant il 1800 n’existiva nagin servetsch postal regular per las vals lateralas Avras, Lumnezia, Tujetsch, Medel, Scanvetg e Val Müstair. Ils vischinadis a las transversalas percenter profitavan da l’infrastructura dal traffic da transit. Il regal da posta appartegneva als cumins. En consequenza existivan numeros urdens da taxa ed ultra da quai anc in grond dischurden che provocava reclamaziuns senza fin da vart da la clientella. L’unificaziun da las taxas imponida dal Chantun il 1813 ha pudì vegnir realisada mo malamain. Il 1826 èn vegnids suttamess ils curriers a l’Uffizi chantunal da posta. A partir da quel mument ha la direcziun da la posta dictà ils curs. Il currier da l’Engiadin’Ota gieva ina giada fin il 1831, alura duas giadas l’emna a pe sur l’Alvra fin a Cuira, a partir dal 1844, cun manadira, ina giada l’emna sur l’Alvra e trais giadas sur il Güglia (plirs cur-

riers). A partir dal 1803 vegniva offert mintg’emna in, suenter il 1846 dus curs supplementars da Samedan a Tiraun. Il currier da l’Engiadina Bassa purtava la posta a S-chanf, nua ch’el surdeva ella al currier da l’Engiadin’Ota (fin il 1833). Dapi il 1843 circulava in curs emnil tranter l’Engiadina Bassa e Danuder. Il currier da la Val Müstair transportava dapi il 1821 ina giada l’emna la posta a S-chanf e surdeva quella là al currier da l’Engiadin’Ota. Il currier da la Bergiaglia absolleva mintg’emna in, suenter il 1846 dus viadis tranter Clavenna e Samedan. Il currier dal cumin da la Cadi transportava (probablamain da vegl ennà), ultra da la posta uffiziala dal cumin, era posta da privats tranter Cuira e la Cadi (1754–1841 ina giada l’emna, dapi ca. 1800 cun chavals da sauma, suenter il 1823 cun char e chaval). El appartegneva sco currier (istoric: leifer) al stab da persunal dal cumin. Il 1832 ha Glion engaschà in segund currier. A partir dal 1846 vegnivan offersts tranter Cuira e Glion trais curs l’emna durant la stad e dus durant l’enviern; dal 1841–50 circulava in tal l’entir onn duas giadas l’emna tranter Glion e Mustér. Il 1846 è vegnì avert il curs da Cuira a Punt Martina. Il vegl currier da Tavau repartiva la posta tranter Cuira e Tavau ed in nov currier dal Flüela transportava quella da là davent fin a Susch e la surdeva al currier da l’Engiadina Bassa. La qualitad dals servetschs postals (transports da posta e da persunas) è s’augmentada pir cun il monopol da manaschi ed administraziun da la Confederaziun (1849). Quai è stà da grond’impurtanza per il svilup dal turissem. *Adolf Collenberg*

Telecomunicaziun

Il term telecomunicaziun cumpiglia scadin stgomi d’infurmaziun sur ina tscherta distanza. Cun il svilup da l’hotellaria en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner èn innovaziuns sco la glisch electrica e la telecomunicaziun sa derasadas era en il Grischun. En ils centers turistics è il dumbr da telefons creschì fitg spert suenter il 1920, en las autras regiuns pir en ils onns 1930 respectivamain suenter il 1958.

Telegraf, telefon ed internet

Il 1852 han ins avert la lingia da telegrafia Sargans–Blinzuna–Genua, ed il 1880 è vegnida installada l’emprima

rait da telefon da la Svizra en la citad da Turitg, il 1889 l’emprima dal Grischun a San Murezzan. Il 1890 è suandada la rait a Cuira, il 1891 quella a Tavau, e fin il 1900 eran realisadas las raits chantunals e naziunalas. Las emprimas centralas grischunas da telex cun batteria centrala, ch’han remplazzà la telegrafia da Morse, èn vegnidas installadas il 1928 a Cuira ed il 1929 a San Murezzan. La tecnica da transister ha revoluziunà la telecomunicaziun a partir dal 1948. Il 1959 han ins serrà la davosa centrala cumandada a maun a Champatsch/Samignun e la davosa centrala svizra cun batteria centrala a Scuol e Strada. Il 1965 è vegnì introduci en il Grischun il cabel coaxial (Cuira – San Murezzan), suandà il 1980 dal cabel a fibras da vaider cun l’emprim indriz dad Andeer a Crôt (1987). Dapi il 1976 ha il telefax, transmess sur la lingia da telefon, remplazzà il telex. Il 1986 è vegnida averta a Lucerna l’emprima centrala digitalisada da la Svizra, il 1989 l’emprima grischuna a Versomi. Dal 1990 date-scha il Swissnet, l’emprima colliaziun d’ISDN (Integrated Services Digital Network) a Landquart (firma Cedes), ed a San Murezzan fa il Badrutt’s Palace las emprimas emprovas cun Megacom (internet).

Radiofonia mobila

La radiofonia mobila exista en Svizra dapi il 1909, l’emprima staziun da radiotelegrafia dapi il 1919 (Dübendorf), ed il 1940 è ina tala vegnida installada en la Chamanna Cluozza en il Parc naziunal svizzer. L’emprima rait da radiotelegrafia da la Svizra è vegnida installada il 1970 per il Forum economic mundial a Tavau. Ils telefons en autos da polizia, ambulanzas e taxis ed ils telepagers han precedi il natel cun la rait (grischuna) A 1978, B 1983, C 1989 e D 1995. *Adolf Collenberg*

Lexicon Istorico Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l’istorgia grischuna/retica e la Ruman-tschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istorico Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

La chatscha sin asteroids

DAD IGNAZ CATHOMEN

■ **Dapi quatter onns fa José De Queiroz chatscha sin asteroids en l'observatori Mirastailas a Falera. Astronoms da professiun ed amaters fan quai sin l'entir mund. Pertge ina tala chatscha?**

Passa in milliun asteroids, gronds e pitschens, sa movan enturn il sulegl tranter la circulaziun dals planets Mars e Jupiter en ina distanza da nus da 500 fin 600 milliuns km. Ils pli gronds mesiran pli che 1000 km diameter, ils pli pitschens paucs meters u centimeters. Il blers lecturs han gia observà ina giada ina staila sbrinzlanta a crudar da tschiel. Quai era nagut auter ch'in pitschen asteroid en moviment vers nossa terra ed arrivand en l'atmosfera da quella è el ars dal tuttafatg avant che crudar sin terra. Avant passa 100 onns è in asteroid da ca. 30 m diameter crudà sin il gaud da taiga en Sibiria ed ha derschì totalmain ina surfatscha da gaud da 2000 km². Ma tge succedess, sch'in asteroid da tala grondezza crudass amez nossa Svizra u sin ina citad mundiala? La catastrofa fiss strusch d'imaginar.

Per quest motiv tschertgan ils astronomes d'eruir ils moviments da tuts asteroids che pudessan esser in privel per nus. Cun meds tecnis fiss quai oz pussaivel da manar in pitschen asteroid sper noss planet vi, quai cun ina minima midada da sia direcziun. Ils moviments da tuts gronds asteroids èn oz conuschents. Quels muntan betg in privel per la terra. Ma i dat anc blers pitschens che pudessan daventar in privel per noss planet.

De Queiroz a Falera ha tschertgà asteroids cun grond success. Per avair in tal success dovri quatter chaussas: in fetg

bun telescop, pazienza, in bun egl e fortuna.

Co proceda l'astronom, sch'el vul chattar asteroids? El drizza ses telescop sin in sector dal firmament nua ch'el sa che blers asteroidis sa movan enturn il sulegl. Entaifer ca. in'ura fotografescha el quest sector cun la diafragma (Blende) averta durant 3 giadas 20 minutas, uschia che era la pli flaivla glisch reflectada d'in asteroid chaschuna in pitschen punct sin la foto. Mettend las fotos ina sur l'autra po el lura vesair, sch'el ha in bien egl e buna concentrasiun, sch'in punct da glisch d'ina foto na sa chatta en il medem lieu sco sin las autras duas.

Sche quai è il cas, sa el ch'i sa tracta d'in corp che ha fatg in moviment durant quell'ura. Quai po esser in asteroid, in comet, in satellit u schizunt in aviun. Pir la mesiraziun astrometrica cun agid d'in program da computer conferma, sch'i sa tracta d'in asteroid. Suentar che l'astronom ha già fortuna e pudì observar quest asteroid almain trais u quatter notgs, communitgescha el sia scoperta al Minor Planet-Center a Cambridge en l'USA. Quel controllascha, sche quest object n'è betg gia vegnì chattà d'in auter astronom e pir cura ch'igl è propi segir ch'i sa tracta d'in nov asteroid e las mesiraziuns constattan, vegn igl object registrà ed obtegn

ina signatura e la finala po il chattader dar il num a «ses» asteroid. Fin ch'igl è uschè lunsch poi passar mains ed onns. In object po er svanir tuttenina e cumparair pir ditg pli tard.

De Queiroz ha già gronda pazienza ed era fortuna, uschia ch'el ha già chattà 27 asteroids, trais da quels èn registrads sin ses num. Sche quai po succeder cun ils auters 24 dependa con spert ch'els vegnan constatads e verificgads dad autras varts. Quel che tschertga in spert success da sia lavur, na duai betg ir a la tschertga d'asteroids.

Ulteriuras informaziuns: www.Sternwarte-Mirastailas.ch, sut la rubrica: Kleinplaneten

Cun il telescop da l'observatori Mirastailas a Falera ha José De Queiroz già scuvert plirs asteroids.

FOTO J. F. PAJAROLA

Neuchâtel festivescha ses milli onns

Citad da studis averta ed europeica

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Ils 24 d'avrigl 1011 ad Arle (oz Arles) en Provenza, lezza giada chapitala da Burgogna, ha retg Rudolf († 1032) regalà a sia dunna «novum castellum regalissimam sedem» («il possess roial a Neuchâtel»).** «1214 era la populaziun dal lieu vegnida impurtanta avunda per obtegnair ina brev da libertad da lur dus signurs, Duri III († 1225) e Bertold († 1260) tenor ils usits da Besançon [en Franche-Comté]; lezza brev muntava ina vaira renconuschientscha da la communidad citadina da Neuchâtel*». Questa ha cum battì per ses dretgs durant ils tschientaners suandants. Enturn 1530 ha la acceptà la refurmaziun, sa faschend valair envers ils signurs restads catolics che han surpiglià 1618 il titel da prinzis suverans. 1685 ha il retg da Frantscha scumandà da pratitgar il protestantissim en ses reginam; il principadi ha lura beneventà var 18 000 fugitivs ughenots. 1707 è la dinastia dals prinzis morta ora; la dretgira dal principadi, per liberar il pajais da l'influenza franzosa, ha elegì prinzi in monarc protestant, il retg da Prussia. 1814 han ils burgais giavischà da vegnir in chantun svizzer; quai ha acceptà la dieta confederada e confermà il congress da Vienna. 1848 ha il chantun proclamà la republica; 1857 ha la mediaziun da las pussanzas europeicas persvas la Prussia da renunziar al principadi.

Ina grupp da teater surmunta il Giura

Neuchâtel dumbra oz passa 32 000 olmas. La citad festivescha ses milli onns cun il teater al liber d'Audincourt (15 000 olmas). Pertge gist questa citad da Franche-Comté en il circol da Montbéliard, sper il cunfin dal chantun Giura? 1397 ha la dinastia da Württemberg ertà il contadi da Montbéliard; quest è restà en possess da la famiglia che l'ha cedì a la Frantscha pir 1801. Cun la refurmaziun è la regiun vegnida in'enclava protestanta tranter ils possess da Habsburg en l'Alsazia dal sid e la Franche-Comté. Ils luterans da l'anteriur contadi fan pia part da la minoritad evangelica en Frantscha; quai è in liom dapli cun Neuchâtel. Il «Théâtre de l'Unité» d'Audincourt ha gia giugà cun 1600 acturas ed acturs ils 23 da zercladur 2002, «journée jurassienne» da l'Expo 02. Uss a Neuchâtel ar-

Le Locle

KEYSTONE

ranscha'l «spectacles de rue» sin la stgala libra da la chasa-cumin, venderdi 29 a las 18.30, sonda 30 e dumengia 1. da matg a las 17.00, lura venderdi 6 da matg a las 18.30, sonda 7 e dumengia 8 a las 17.00.

Tradiziun ospitaivla

Sin ina charta geografica da la Svizra occupan Neuchâtel e ses chantun ina posiziun periferica, sper il cunfin dal pajais. Ma la citad ha arranschà sia festa da milli onns tenor in'idea generala fitg clera: Ella sezza e ses chantun èn enragischads amez l'Europa, sper la via al pe dal Giura fin a la Savoia, ma colliada cun l'autra vart da la chadaina tras la Val da Travers. Da Neuchâtel era cuss. fed. Max Petitpierre (1899–1994); ma il figl forsà il pli renumà da Neuchâtel, quindà da Petitpierre, è stà Denis de Rougemont (1906–1985), filosof dal federalissem europeic ed ecologic. Dapi il temp dals ughenots beneventa Neuchâtel adina puspè gruppas immigradas, saja quai persunas smanatschadas da la terrur franzosa 1793–1795, lavurers da l'Italia dal nord en il 19avel tschientaner, lura da l'Italia dal sid, la Spagna ed il Portugal, a la fin dal 20avel era dal Balcan. La cuminanza giudaica da La Chaux-de-Fonds ha s'occupada da fugitivs durant la Segunda guerra mundiala. Ina quarta part da la populaziun chantunala d'oz n'è betg svizra; ina quarta part da lezs esters è naschida ed ha adina vivi en Svizra. Ina quarta part da las mardaglias è binaziunala. Il chantun ha

mess ad ir in servetsch da la coesiun tranter culturas per promover l'integraziun da la populaziun estra; ella ha creà il premi «Salut l'étranger!» per persunas u uniuns activas en quest reguard.

Fidanza en il futur

L'occurrentia suprema da la festa è il Di da l'Europa, glindesdi 9 da matg, deditg a las vistas da la citad e dal chantun aifer la Svizra e l'Europa. Ina giuventetgna citadina da var 400 vischinas e vischins da damaun inizescha las debattas en l'aula da l'«Université des Jeunes Rives». Da las 13.30 a las 15.00 disettescha lezza giuventetgna, e mo lezza, cun Michael Reiterer, ambasadur da l'UE a Berna, e cuss. naz. Andreas Gross (ZH), commember da l'Assamblea parlamentara dal Cussegl da l'Europa, sut la direzziun da Matthieu Lavoyer, student d'istorgia. A las 15.30 survegnan scolaras e scolars dal gimnasi Jean Piaget premis per lur retschertgas davart l'Europa. Da las 15.45 a las 16.30 pon ins discutir libramain cun cuss. naz. Gross davart las relaziuns da la giuventetgna cun l'integraziun europeica. A las 17.00, adina en l'aula, entschiva la festa dals milli onns. Da las 17.17 a las 18.00 referescha l'istoricher Jean-Pierre Jelmini, oriund da la Val da Travers, davart il passà da la citad e da la regiun; i suonda ina debatta cun il public. Suenter ina marena referescha pres. fed. Micheline Calmy-Rey a las 19.30 davart «ils territoris novs da las corporaziuns da dretg public». Sin quai, da las 20.00 a las 21.30 disettesch'ins davart «Neuchâtel e ses territoris novs»: La rait da citads dal Giura, il partenadi tranter Besançon (oz strusch 120 000 olmas) e Neuchâtel, las fusiuns da vischnancas e da chantuns, l'idea d'ina regiun dal Giura sur ils cunfins, il spazi europeic e la Svizra, t. a. cun cuss. guv. Claude Nicati (NE), pres. communal Laurent Kurth (La Chaux-de-Fonds) e cuss. naz. Christa Markwalder (Burgdorf/BE). I na sa tracta pia betg mo da commemorar, mabain era da sa pinar cun fidanza per l'avegnir.

* Jean-Pierre Jelmini en: Marco Jorio (ed.), *Dizionario storico della Svizzera*, tom 9. Lucarn (Armando Dadò, ISBN 978-88-8281-277-5) 2010, p. 97, chavazzin «Neuchâtel».

Funtauna:
Maison de l'Europe transjurassienne
(www.neuchatelmilleansdeurope.ch)

Alja Rachmanowa – scriptura russa tranter las fronts

Per ses 100avel anniversari – il miracul d’avair survivì

DA JOHANN ULRICH SCHLEGEL

■ Era sch’ins n’è betg spezialmain sensibel u na sa lascha commuventar fermamain da l’istorgia, en il diari dad Alja Rachmanowa, ina studenta da 20 onns, s’accumulescha gia sin las emprimas tschient fin duatschient paginas ina tala pluna dad eveniments quasi incredibels e terribels da l’istoriga da quest tschientaner, ch’ins è sfurzà sco lectur da sa dumandar: «Tgi pomai ha scrit a fin las ulteriuras 200 paginas? Co èsi pussaivel che l’autura e ses text ch’ins è gist vidlonder da leger, han pudì surviver quest purgianti da terror dal 20avel tschientaner tranter persecuziuns e spretsch? Tge miracul ha accompagnà quest giuven uman saun e salv tras tut quests precipizis da destrucziun sfranada, dad odi mortal e d’execuziun d’entiras parts da la populaziun?

Ins senta da pagina a pagina: La giuvna autura è anc ina giada mitschada da ses persecitaders, ella vegn da zuppar il diari, da laschar svanir la pistola, da s’aranschar cun l’adversaria Griselda Nikolajewna, ina revoluziunaria crudaivla e narra che lascha morer da la fom e da la said ses praschuniars. Ma cura croda ella en la proxima trapla, e vegn sco milliuns auters, en il meglier cas senza stuair partir ditg, mazzada cun il medem spretsch sco in insect mulestus?

En las annotaziuns dad Alja Rachmanowa n’è l’istorgia nagut teoretic, ella na recitescha betg en moda bigota las ideologias lubidas u betg lubidas, n’enumerescha betg cifras sitgas, na menziunescha naginas battagliais e festas da victoria abstractas, ed ins na chatta tar ella er nagina matematica freida da la pusanza. Il cuntrari, il stil narrativ captivant ed amiaivel, bain reflectà e deliberant da l’autura demussa en moda fitg concreta la crudaivladad da la guerra ch’ella ha senti da giuvna a l’agen corp.

En quest senn n’èn las ovras da Rachmanowa en furma da diari nagins cudeschs storics. Ma ellas n’èn er betg literatura belletristica ordinaria. Ellas èn plitost perditgas e funtaunas extraordinarias dad eveniments-clav dal 20avel tschientaner. A l’istoricher porschan el las ina pluna material che sto dentant anc vegnir zavrà e valità. Cura che l’autura ha laschà publitgar quests emprims cudeschs, ha ella stuì masclar ils nums ed ils lieus, probablamain era tscherts eveniments, e dar ad els pseudonims per proteger saezza ed auters da la persecuziun e mort, cunzunt sia famiglia en Russia. Schizunt ses dretg num è perquai restà sur onns e decennis anonim per la publicitad. Main chapibel ed anc oz betg scleri è il fatg che ses um e translatur, l’Austriac Arnulf von Hoyer, ha pretendì ch’ins destrueschia tut ils manuscrits russ, quai ch’è lura era succedì.

Ils emprims onns d’in mund vegl e decadent

Cun deschedotg onns fa Galina Djurjagina (il num burgais da l’autura) ina schlittada che para sco in fanal vers las anguschas da la revoluziun russa. La saira da Nadal 1916 annotescha ella quest viadi ch’aveva purtà ella il di avant da la pitschna staziun da viafier a la pitschna citad fitg allontanada da ses tat, insanua en la vastadad da l’Ural, al cunfin tranter ils dominis dals Russ e dals Tatars, tranter l’Europa e l’Asia.

Las stremblidas d’in mund vegl che va a malura èn da sentir fin en ils lieus ils pli allontanads da l’immens territori dal zar: Il charrotschier Sunduk raquinta d’assagls e d’ostilitad dal pievel cunter il zar e l’aristocrazia e ch’ils «lavrers e purs veglian sezs la pussanza da reger».

Malgrà la precauziun da Sunduk croda la charrotscha en il latsch da bandits. Cun ina manevra giagliarda reuses-

Alja Rachmanova, la scriptura russa. MAD

schi a Sunduk da mitschar, ed els crain gia d’esser en segirezza. Lura rumpa in dals chavals ina chomma. Sunduk al sto prender orasut. Anc avant ch’il charrotschier è enavos, stgarpan ils lufs fomentads il chaval.

Sco ina metafra inscuntrain nus qua ina natira crudaivla, cun la quala nus essan adina confruntads ed ina cultura decadenta ch’ils umans emprovan da mantegnair en in cumbat instancabel. La vita e l’ovra da Rachmanowa èn ina perditga commoventa ed impressiunanta da quest cumbat tranter las fronts.

Fin quel mument era tut anc en urden cun la famiglia da la giuvna studenta. Alja Rachmanowa è naschida ils 27 da zercladur 1898 a Kassli, in pitschen lieu en l’Ural, sco figlia d’in medi respectà che fascheva part da l’aristocrazia. Cun 18 onns ha ella cumenzà a scriver diaris. Ella aveva terminà il gimnasi cun la medaglia dad aur ed era s’inscritta a l’universitad per ils roms filosofia, istorgia e litteratura.

En chasa da ses bab entran e sortan persunas respectadas, schizunt il guvernatur che di ina giada ad ella: «As tegnai davent dals students revoluziunars!» El dubitava: «Quels vulan destruir tut, ma els n’han betg la forza dad eriger insatge nov. Cun lur amur tschorva per la patria vegnan els a far ir inevitablamain lur atgna patria a la malura.

Duas gia l’onn, da Nadal e da Pasca, sa raduna la famiglia

Alja aveva anc duas soras – en la pitschna citad menziunada cun sias «cuplas da la baselgia che sbrinzlan e straglischan gia dalunsch». Il tat e la tatta davart da la mamma abitavan qua en ina chasuna, gronda sco in palaz. Il tat aveva gia passa 80 onns, ed era, sco Alja scriva, da ses temp in dals pli gronds fabricants da maschinas da la Russia. La tatta aveva parturi 22 uffants. Diesch mattatschas ed in mattatsch han survivì. Da tut las parts da l’imperi sa radunavan els qua cun lur famiglias. E main che 50 persunas na sajan els mai stads. Dal tat che n’aveva betg adina gi fortuna en sia vita e ch’aveva cumenzà sco giuven um senza nagins meds finansials ed aveva la finala fatg ina carriera extraordinaria, ha ella emprendì il motto da vita: «Betg tschient rubels, tschient amis stos ti

avoir!» E davairas, adina han las amiczias pudì salvar pli tard l’autura persecitada e periclitada.

In nov mund plain crudaivladad

A chasa bain protegida e quasi senza contact cun il mund ordaifer ses circuls, eri bunamain evident che Alja Rachmanowa ruschnia en ils circuls revoluziunars. Ses caracter avert, amicabel ed adina plain cumpassiun era avert per mintgin.

Ma la polizia secreta dal zar gieva da tut temp a la tschertga da circuls revoluziunars per als arrestar ed en il mender cas als trametter en Sibiria.

Malgrà che Alja Rachmanowa era averta per la moda da viver moderna, sco l’emancipaziun da pudair lavurar ed esser independenta sco dunna, la displascheva il fanatissem politic dals students da ses temp.

Ella nun è sa sviluppada ad ina revoluziunara. Ella era fidaivla a la tradiziun fundamentala, cunzunt al cristianissem ed a la baselgia. Sch’ella gidava a commiltons poverisads, fascheva ella quai per amur per il proxim.

A l’universitad vegn la giuvna scriptura en contact cun differenta glieud da l’imperi. Là dat adina puspè en egl l’inscunter inquietant cun Griselda Nikolajewna che aveva survegnì in’enorma pussanza ed influenza entaifer la revoluziun. Persecutada da la polizia secreta, survegn quella refugi e suttetg gist da la famiglia dad Alja, pia da l’aristocrazia e burgaisia ch’ella cumbatteva.

L’enviern 1916/1917 crescha la fom a Petersburg.

Las activitads revoluziunaras dals students s’augmentan en l’entira Russia. Il clom «Tut la pussanza als schuldads ed als deputads dals lavurers» cudizzava las revoltas. La stad 1917 cumenzan per la giuvna scriptura las emprimas persecuziuns. Ina «plebaglia deumanisada», scriva Alja Rachmanowa, destruiva e rapinava tut. L’entir urden statal è i sutsura. La chasa dals Rachmanows è vegnida destruida. Ma la famiglia ha survivì. Commovida constatescha la scriptura: «Fin uss hai jau tschertgà en mintga uman ‘la luschaina en ses cor’. Ussa sai jau, i na dat nagin animal che po esser pli crudaivel, bestial e sgarschai-

vel che l’uman.» Alura suonda il terror cotschen cun execuziuns da massa. In sbagli da tippar pudeva muntar per ina secretaria l’execuziun immediata.

Fugia en Sibiria

La stad 1919 fuian ils Rachmanows en Sibiria. Las orrurs dals revoluziunars fan gronda tema al bab e medi, uschiglio in um optimistic. El dat a mintga member da la famiglia ina pitschna buttiglia: «Quai è ciancali, en cas ch’ils cotschens ans tschiffan. Igl è meglier da murir che da crudar en ils mauns da quels.» En in vagun da muaglia viagescha Alja tras las steppas infinitas da l’Ural e da la Sibiria. Il tren sa numna «tren da sanità». Ma en vardad è el in tren da mort. Regularmain vegnan stgargiadas dal tren persunas mortas pervi da blessuras, malsogna, said e fom. Davant els sa chattan ulteriurs trens da fugia. Davos els ils trens da persecuziun dals cotschens. E sper il binari giaschan las restanzas dals trens ch’ils partisans cotschens han fatg ir sur ils binaris ora. Ils passagiers da quests trens, sch’els eran insumma anc en vita, l’uffant pitschen fin a la dunna veglia, eran vegnids mazzacrads. La scriptura notescha era observaziuns davart in’auter gener da passagiers: «Sper nus passan trasora echelons cun esters, bunamain be chars-salun cun cuschinas e bogns e tut il luxus imaginabel.» Quest cuncontrast tranter misergia e grond luxus è adina stà caracteristica en l’istorgia da la viafier transsibirica. Suentar in viadi turmentus da radund in mais arriva Alja ad Irkutsk.

Cun chau sbassà e sventiraivla, sa schluita la famiglia tras la citad, sco fugitivs spretschads en l’agen pajais. Els speran da survegnir agid da parents ritgs. Ma tementads volvan quels il dies ad els davant lur gronda chasa che avess gi plaz avunda per ina mesa cumpagnia. Uschia sto la famiglia avdar sin l’areal da la staziun en in vagun da muaglia infectà da parasits. Sch’els, ils Bjeshentzys, ils fugitivs, raquintan cun lur manuttas alvas che na demussan nagins segns da lavur stentusa da la crudaivladad dals persecitaders cotschens, lura na vul la glieud da qua dudir nagut da quai; bain nutrìds e da buna luna stauschan els da la vart tut quai che pudess als disturbar en lur ruas. Alja Rachmanowa, uschiglio allegra, è depressida: «La cuntentez-

za ed il gust da viver da quests umans ans offendan, pertge er els vegnan sco nus persecitads dals cotschens. Nus odiaìn quests umans che van cun fatscha rienta envers la misergia immensa e terribla che s’avischina ad els. Els ans paran tschient gia pli stupids ch’ils animals ch’ins maina a la maisa da mazzar e che siemian sin via fin là dal puschel fain ch’els èn gist vi da digerir.»

Studi durant la guerra

Cun il temp tschessa la gritta in pau e fa plaz per nov curaschi ed optimissem. Alja Rachmanowa cuntinuescha ses studis ad Irkutsk, malgrà ch’ella ha sco fugitiva ina mala vita. Nagin la vul emprestar gnanc in cudesch! Ella pendulescha tranter l’universitad e la sala da spetga da la staziun, nua ch’ella chatta a medem temp distracziun e ruas per emprender.

Anc l’atun 1920 croda Irkutsk

Il bab vegn arrestà, ma po puspè turnar a chasa. Suentar va la famiglia enavos ad Omsk e la finala turna ella en sia citad natala R., che stat per la citad da Perm. Era qua cuntinuescha ella ses studis.

En il fratep ha ella emprendì a conuscher ad Omsk il praschunier austriac prof. dr. Arnulf von Hoyer ch’ella marida il 1921. Sco ses um, ha er ella promovì al docter da filosofia cun accent sin la psicologia. A. von Hoyer è daventà docent a l’universitad, en in temp, uschia la scriptura, cura che «bunamain mintga rapport cun la cultura dal vest vegneva interrutta e nua ch’il demuni da l’Asia sortiva da las profunditads da noss pievel e smanatschava da destruir tut quai che ha dà a nus Russ il dretg d’ans participar a la construcziun mirvegliusa e glischanta da la cultura europeica.» Ma anc ussa glischa la staila dad Alja Rachmanowa en il stadi bolschevistic. Era ella survegn ina incumbensa d’instrucziun per prelecziuns da psicologia d’uffants.

La via a l’exteriur: Refusa envers ils persecitaders da la polizia secreta

Il success dals conjugals Rachmanovon Hoyer munta a medem temp era la cupitga. Cun lur tenuta cleramain antibolschevistica e betg corruppabla crodan els svelt en las griflas da la GPU, starmentusa e pussanta gist en ils circuls universitars, che pretenda da ses um da

spiunar ora ils auters professers. Cura ch'el refusescha, vegnan ils conjugals exiliads da la Russia il 1925.

Alja Rachmanowa e ses um van a star a Vienna, nua ch'els vivan onns a la lunga en gronda misergia. La gronda dischoccupaziun n'als deva nagina schanza. Pir cura che ses um cumenza a translater ils diaris, sa meglierescha lur situaziun economica. Successivamain cumparan ils dus diaris russ «Studentenliebe» e «Ehen im roten Sturm» sco era il terz diari austriac «Milchfrau in Otta-kring».

Cun questas emprimas trais ovras en furma da diari è la scriptura daventada renumada en l'entir mund. Sedesch ulteriurs cudeschs èn suandads, per part puspè en furma autobiografica u biografica, sco per exempel tals davart Fjodor Dostojewski, Leo Tolstoi, Iwan Turgenjew, Anton Tschecchow, principessa Elisabeth (la zara faussa), l'actura russa Wera Federowna u Sonja Kowalewski. Cun ses roman «Fabrik des neuen Menschen» ha ella gudagnà il 1936 l'emprim premi d'ina concorrenza internaziunala da l'Académie d'Education et d'Entraide Sociales a Paris. Il 1976 ha ella survegnì in premi da la regenza da Turitg per si'ovra litterara. Gia durant il temp tranter las guerras, cura ch'ella viveva anc en l'Austria, ha ella fatg turneas da prelecziun en Svizra. Sias ovras han cuntanschì in'ediziun da passa dus milliuns toms. Ellas èn vegnidas translata-das en 22 linguas e derasadas en l'entir mund. Questa derasaziun para commensurada, sch'ins considerescha la valur da las ovras da Alja Rachmanowa sco bain cultural mundial.

Suenter la reuniun da l'Austria cun l'imperi tudestg è Alja Rachmanowa vegnida supprimida danovamain. Ses cudeschs èn vegnids scumandads ed ins ha era scumandà ad ella si'activitad litterara. Sco ella di, han ins fatg quai pervia da sia

tenuta tradiziunala, cristiana. Tge che pudess dentant era esser pussaivel e vales la paina da retschertgar oz ch'els archiv èn averts, fiss la tesa che l'aversiun dals Tudestgs sa basava sin il patg stretg da Stalin cun Hitler. Suenter l'attatga da Hitler sin l'Uniun sovietica eran las ovras dad Alja Rachmanowa numnadamain tuttenina dumandadas en l'armada tudestga. Ils motivs èn clers. Cura che las truppas da Stalin èn avanzadas cunter il vest vers la fin da la guerra, era la vita dad Alja Rachmanowa en grond privel, pertge il NKVD soviet-russ avess senza dubi era destrui l'autura fisicamain. Ses figl Jurka Alexander vegn mazà il 1945 da las davosas ballas russas sin terren austriac, ed ils conjugals Rachmanowa-von Hoyer fuian en Svizra.

46 onns en Svizra

Qua ad Ettenhausen en il chantun Turgovia ha la scriptura passentà il pli lung temp da sia vita. Averta e flexibla sco ella era, s'ha ella danovamain adattada ad ina nova cultura. Ma sia lavur litterara, ses patratgar e sentir èn restads colliads fermamain cun la Russia veglia, cun quella cultura vasta ed imposanta supprimida 70 onns a la lunga dal communissem. Ses um, translatur, manager e redactor da ses cudeschs, è mort il 1970. Ella sezza ha cuntanschì l'auto vegliadetgna da 92 onns ed è morta ils 11 da favrer 1991. L'autur da questas lingias ha anc emprendì a conuscher la gronda autura il 1987 in di miaivel da primavera en sia chasa ad Ettenhausen. Sco ina sontga stava ella tschentada en sia sutga: Tschorva, cun eglis stizs, ma anc adina cun in grond carisma. Veglia e gia flailva, ha ella sviluppà en il decurs da noss discurs in'energia e preschientscha concentrada e vitala. Da mintga fibra traglichava la persunalitad da quest uman cun sia immensa experientscha da vita ch'ella ha retegnì per adina en ina

Ils conjugals
Arnulf ed
Alja Rachmanowa-
von Hoyer.

MAD

ovra impurtanta ed impressiunanta. En blers commentaris vegn deplorada sia vita dira, ed era ella sezza sa lamentava da ses destin. Quai è chapaivel en vista a las epocas sgarschavlas da l'istorgia, a las qualas ella sco scriptura era exposita spezialmain ferm. Ma la cultura russa è era differenta. L'uman russ sa lamenta vers anora era cura ch'el na sa lamenta pli internamain. Sch'ins cumpareglia ils privels, las crudaivladads e las schanzas, cun ils quals questa dunna è stada confruntada en ina da las epocas particularmain crudaivlas en l'istorgia, predominescha tuttina la vart positiva. Sper quella immensa fortuna strusch imagi-

nabla d'avair survivì fisicamain, possede ella il custaivel talent dad adina puspè pudair superar e vegnir a frida cun las fridas dal destin. Questa sublimaziun ed elavuraziun han laschè nascher in'ovra d'impurtanza litterara ed istorica. En quest senn ha Alja Rachmanowa era già ina vita accumulada e bella. (sumegliant era H. Kästle, Thurgauer Volkszeitung, 25-06-1983)

Las generaziuns che suondan han ussa l'incumbensa e l'ierta da perscrutar e stimar meglier l'Alja Rachmanowa, situada fin ussa tranter las «fronts culturalias». Malgrà ch'ella è daventada ina gronda annunziadra da la cultura russa

dal 20avel tschientaner, na chatt'ins oz nagut pli dad ella en Russia. Da l'autura che scriveva mo russ, datti cudeschs en tut las linguas impurtantas da quest mund, ma betg en russ (ina retranslaziun betg autorisada da l'armada tudestga na vegn cun raschun betg considerata). Ussa che s'avran ils archiv da Tscheka, GPU, NKVD e KGB – quels da la Gestapo èn averts gia pli ditg – stat a disposiziun als slavists e germanists in champ interessant surtut era per l'elavuraziun en Russia. Ma era ils istorichers ed ils scienziads litterars dal vest èn dumandads. L'elavuraziun scientifica n'ha numnadamain anc adina betg cumenzà.

Il pievel è mal infurmà

Enquista davart la sanadad

DA LUCAS DEPLAZES / ANR

■ **La mesadad da la populaziun conuscha be malamain noss sistem da la sanadad publica. Passa la mesadad na sa betg tge prestaziuns che las cassas ston surpigliar. Quai è il resultat d'ina enquista davart noss sistem. Santésuisse vul uss far ina campagna d'infurmaziun.** Per l'otgavla giada ha santésuisse

incumbensà in institut independent da far ina retschertga davart noss sistem da la sanadad publica. L'institut DemoSCOPE ha interrogà durant ils mais da zercladur e fanadur passà 1218 persunas ord tut las regiuns da la Svizra. Ier ha santésuisse preschentà a las medias a Berna il resultat da la consultaziun. La mesadad da la populaziun è infurmada be malamain davart noss sistem da sanadad e la funcziun da

las cassas da malsauns. In tschintgavel na conuscha betg las pussaivladads da spargnar tar las premias e 47 pertschient na san betg che las cassas da malsauns na dastgan betg far gudogn en il sector da l'assicuranza da basa. Anc pli eclatanta è la mancanza d'infurmaziun tar ils custs per l'administraziun. 92,5 pertschient han l'impressiun ch'ils custs sajan blier pli auts che quai ch'els èn efectivamain (5,7%).

vul reducir ils custs administrativs sut l'index naziunal dals pretschs da consum, ha accentuà Ruey.

Campagna d'infurmaziun

Sco conseguenza dal resultat da la consultaziun ha santésuisse intensivà uss la cam-

pagna che duai infurmar la glieud curt e bun davart las dumondas essenzialas da noss sistem da sanadad e la funcziun da las cassas da malsauns per lur commembers. Cun inserats e cun placats vul ins far attent la populaziun a las pussaivladads da spargnar las premias e d'influenzar ils custs.

La rolla da santésuisse

Santésuisse è l'associaziun da las cassas da malsauns svizras cun la finamira da defender ils interess da las cassas sin il sector politic, envers ils chantuns ed ils ulteriurs acturs sin il martgà da la sanadad publica. Part da santésuisse fan quasi tut las cassas da malsauns (excepciun: assura) cun var 7 milliuns dals 7,6 milliuns assicurads da las cassas da malsauns svizras.

Sco quai che *Felix Schneuwly*, il responsabel da santésuisse per dumondas da la comunicaziun e fatgs politics, è s'exprimì envers l'Agentura da novitads rumantscha, n'ha l'associaziun nagina influenza sin la fixaziun da las premias. Quellas sajan dependents dals basegns dals pazients e da las prestaziuns medicinalas. Gronda influenza han ils chantuns che deci-

dan davart la rait dals ospitals ed il provediment medicinal.

Il caos d'infurmaziun actual areguard l'augment da las premias per l'onn proxim saja la conseguenza dal scumond dal Departament federal da l'intern da publitgar indicaziuns davart l'augment per l'onn proxim avant l'approbaziun tras il departament. Actualmain disponan ils chantuns da las infurmaziuns ed ins vul impedir publicaziuns d'indicaziuns falladas. Augments massivs sajan pussaivels en tschertas branschas u regiuns. En la media duess l'augment dentant restar sut 10%. Cun las premias ston la finala vegnir pajads ils custs per la sanadad. E quels èn fitg dependents dals chantuns e dal cumportament dals assicurads, ha fatg attent Schneuwly.

Managed care

Meglier vesa quai or en il sector dal provediment medicinal. 69 pertschient da la populaziun conuscha il sistem da «managed care» che duai vegnir introduci en tut la Svizra. 65 pertschient considereschon quest sistem da provediment integrà sco mesira impurtanta per spargnar custs tar las prestaziuns da sanadad e per garantir ina buna qualitat dals servetschs medicinali. In terz da la populaziun dubita che quest nov model garanteschia in tractament optimal dals pazients. Cussegliaer naziunal *Claude Ruey*, il president da santésuisse, ha infurmà davart ils conclus dal parlament sin il sector da la sanadad publica e punctuà ch'il nov sistem, che porchia ina melgra qualitat, muntia er ina mesira impurtanta per sbassar ils custs. Santésuisse sustegna er ils conclus dal parlament areguard il scumond da far reclama al telefon e da pajar provisiuns ad organisaziuns che vulan intimar la glieud da midar la cassa da malsauns. Santésuisse

Tenor Felix Schneuwly, il pledader da santésuisse, portan ils chantuns la gronda responsabladad davart il svilup dals custs per la sanadad publica.

FOTO L. DEPLAZES

«Amur e dolor van gugent ensemen»

Co s’exprimivan ils inamurads pli baud?

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Per schabetg è Silvana Derungs da da sin la tematica – charezza ed amur e sias expressiuns. La giuvna romanista ha cumenzà a fufragnar ed ha chattà raritads preziusas ed intginas vulgaritads dal stgazi da plets da pli baud. Dapi varga in onn lavura Derungs tar il Dicziunari rumantsch grischun (DRG) a Cuira. Per sa famigliarisar cun sia incumbensa ha ella l’emprim tranter auter gi da far excerptts, pia tschertgar expressiuns u modas da dir che n’èn anc betg registradas en las nundumbravilas stgatladas en las datotecas dal DRG. Tals excerptts fan ins cun cudeschs novs u cun gasettas. Derungs ha premdi sut la marel-la il tschespet «Dunnas». En lez è ella stgarpitschada sur il pled «ovulaziun». Cura ch’ella ha endatà il pled, n’existeva anc nagin chavazzin per «ovulaziun» en la datoteca. Quai ha sveglià las mirveglias da la giuvna assistenta scientifica. Tranteren, sch’ella ha gi temp, ha ella perquai sfuignà en ils toms dal DRG ed en las milli stgatladas che cuntegnan ils plets rimnads.

Erecziun e vagina n’existan betg

L’emprim ha ella tschertgà plets dal corp e da la sexualitad, per exempel «erecziun». Il tom cun il bustab «e» dal 1972 enconuscha mo «l’erecziun d’ün ospidel circuitel vi Samedan» u la «erecziun d’ina casa per disturbai dil spert» en Surselva. Era sut il chavazzin «Scheide» ha Derungs chattà mo set cedels en las stgatladas intgins cedels sa refereschjan sin la nadira da vatgas, auters sin la taja per la spada ed in cedel cuntegna la circumscripziun pauc erotica «canal da comunicaziun». Tge eri cun ils Rumantschs da pli baud? Eran els mituns? U levau els simplamain mo far l’amur e s’empipavan da batralims?

Avant tschient onns cura ch’ils piuniers dal DRG – Robert de Planta, Florian Melcher e Chasper Pult – han tarmess ils questunaris en las regiuns rumantschas, avevan els vuli savair mintga detagl dal corp uman. «Ma ins po dir ch’els han chalà sut l’umbli e pir fatg vinavant tar las coissas», di Derungs. Perquai poseda il DRG en il questunari da Planta 16 chavazzins mo gia per il nas e sias

La romanista Silvana Derungs en ses biro tar il DRG.

FOTOS C. CADRUVI

parts, inclus palegna dal nas e mutschnegna, las genitalias dad um e dunna però n’han ils perscrutaders da la lingua a sias uras betg ristgà d’examinar.

Derungs ha tschertgà en autras funtaunas, tge plets ch’ins duvrava per l’amur e la sexualitad. Ella ha chattà material en la Crestomazia, en l’Atlas etnologic svizzer u en las Annalas. Ina schelta da sia raccolta ha la collavuratura preschentà en il referat «Amur e dolor – Lieb und Leid» ch’ella ha tegnì avant in mais a Cuira. En il referat è Derungs suandada pass per pass ils fastizis dal s’inamurar: l’emprim flirtar, lura bitschar, lura datti forsa in chanaster, etc.

Tschegnar e survegnir la pala

Tgi che vul ina marusa cumenza cun «flirtar» per duvrar l’expressiun d’ozendi.

Oz sco pli baud levau ins cun «flirtar» carmalar l’attenziun da la matta desiderada. «Far tottas tgosas» numnavan ils Surmirans questa activitad. Ils Sursilvans schevan «tschaghignar», «far bibi» u «tschittas da mats». A Sent aveva quai num «far gnecca». E sch’il giuven e la giuvna s’avischinavan in a l’auter e sa charsinavan avevi num «star a gnecca». Ma attenziun! En Surselva era «far gnecc» ina expressiun vulgara e pauc romantica, fa Derungs attent. I vuleva dir il medem sco oz «ficcar».

Sche flirts, flattims e compliments na fachevan nagin effect devi in chanaster. Sche la refusa aveva dad esser in pau pli recenta per ch’il giuven chapeschia il messadi, pudeva la matta era «dar in schierl» u «dar la pala». La giuvna scheva lura forsa a sia amia ch’ella na veglia quest giuven «gnanca per ün jat in stalla», «niancha per sdratsch avant esch» u en il mender cas «niencha pittüro».

Suenter in tal tractament e las nauschas blastemas pativa il pauper giuvens

sa chapescha. Il mal d’amur era per el sco da «perder las plemas». In auter endirava forsa anc pli fitg e sa sentiva sco in utschè ch’ins ha «tratg ora las alas». Per ina giuvna rufidada d’in marus eri sco sch’ins avess «taglià jò la tarscholla», «la marüschla» u gist l’entir «tschüff».

«Baubau da femnas»

Ma i dat – e deva – adina giuvens che na perdan betg uschè svelti il curaschi, pertge els èn inamurads sco «ün giat», «ün jal», «scu’n nar», «sc’ina rascha». Era giuvnas s’inamuran mintgatant «sco üna giatta» u «sco’na chogna». I po perfin capitar ch’in-satgi «s’incarogna» ch’el sa desparscha da spir passiu. Per cletg peglia l’amur savens anc ina buna fin. Lura di la glieud, el ha «fatg si in’amitga», el «as metta aint con üna» u el ha «drizà marusa». El ha «fitgà cadeina» tuna main encuraschant.

Ina gronda schelta d’expressiuns ha Derungs chattà per quels umens e dunnas che han gugent variaziun e fan l’amur cun differentas personas. Ils umens sur-

vegnan en quest cas il titel sco «boc da cumün» (Scuol), «baubau da femnas» (Scharans), «gialadeccal» (Val Müstair) u «letgatureras». A las dunnas dian ins «tgi-gisch», «chaval da somma», «sguragiunza», «caura da cumin» (Trun), «pastira da Camuns» (Lumbrein). Las expressiuns possedan tuttas in tif negativ, sulet «haver in cor sco in caz furau» intuna dapli chapientscha u simpatia.

Variantas da bitschar

En il referat «Amur e dolor» ha Derungs explitgà usits sco il «ir a mattauns» u las reglas da «sairas da saut». Era las cumpagnias da mats enconuschevan directivas co che giuvens e giuvnas aveva da sa depurtar sch’els levau vegnir ensemen.

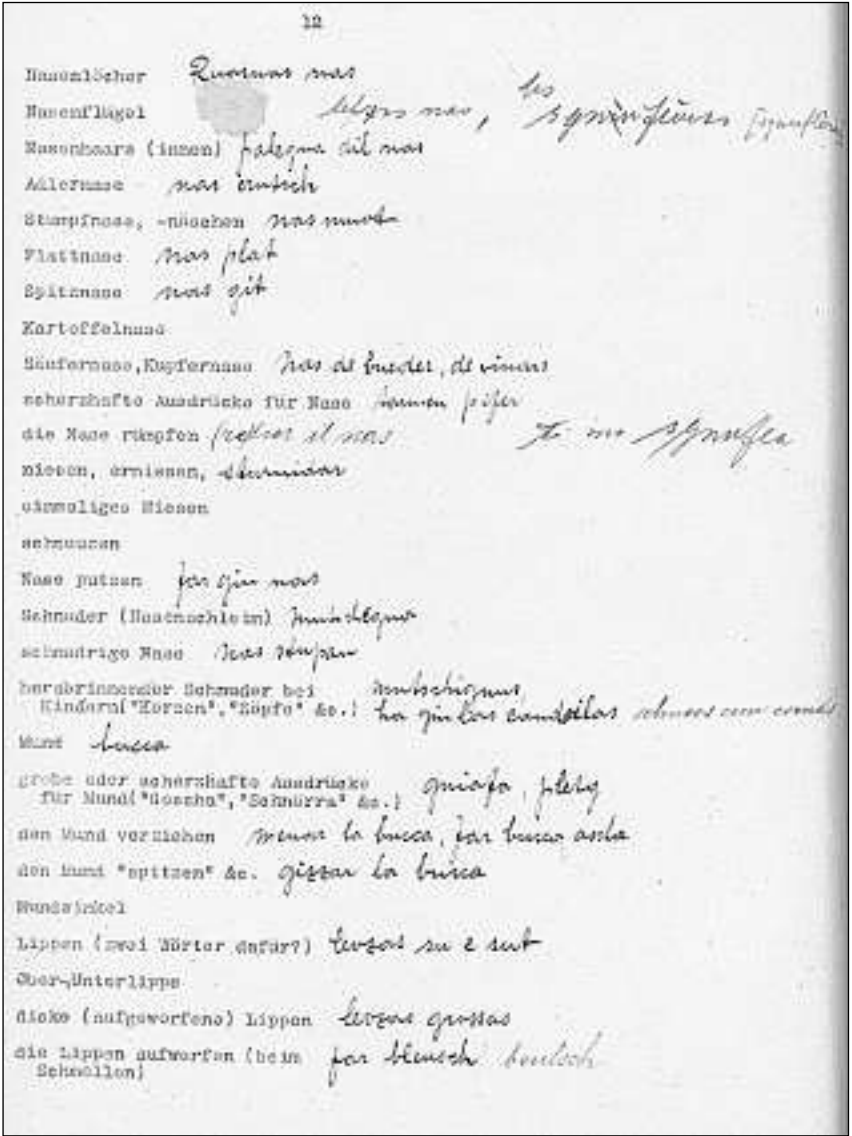
Or da sias retschertgas prenda Derungs uss in u l’auter pled ch’ella less duvrar en l’avegnir en ses vocabulari activ. Il «gnec» saja in da quests pled, di Derungs.

E forsa chatta in u l’auter lectur en la schelta da las expressiuns per «bütsch» u per «buna» ina variaziun inspiranta per il stgazi da plets da las atgnas amuraivladads. Ins pudess gea ina giada dar in «bunin», ina «betscha», in «bip», ina «bippa», ina «bunschina» u sco ils da Domat – cun brav temperament e ch’ins dauda lunsch enturn – in hazer «lop»?

Sabientschas, vardads e cus-segls per l’amur

Il DRG porscha ina ritga fontauna da proverbis. Intgins exempels:

Al Segner am chüra da l’amur veglia, da la giuvna am ho’l chüro. (S-chanf)
Amur e dolor van gugent insembel. Cun Zernez as maridaivan, cun Lavin as dispittaiven. (Susch)
L’amur vain scu’l leder illa not. (Schlarigna)
L’amur nun es pulenta. Per vaccas mei en Lumnezia, a per femnas silla Cadi. (Flem)
Sch’i nu’s ha que chi s’ama, as sto amar que chi s’ha. Ün bütsch nu fa foura. (Zernez)
Ün bütsch vala tant cu ün patütsch. (Ardez)

Questunari Planta da Breil.

«Sgrallicher» e «squalotter»? Tge vul quai dir? En mintga stgatlada sa chattan tschients da cedels. Sin dus cedels stat la resposta.

Las zonas climaticas dal mund

Flora e fauna da las tropas a las regiuns polaras

■ Las zonas climaticas s'extendan sco tschintas sur l'entir mund e spartan ils spazis da viver en tschintg regiuns principalas: la zona tropica, las subtropas, la zona temprada e las regiuns subpolaras e polaras. Da l'equator als pols sa diminuescha la forza dal sulegl cuntinuadamain. Da quai resultan zonas vegetativas cun ina flora e fauna fitg diversa. Plantas ed animals datti dapertut sin il mund, en la fraida Arctica ed en ils chauds deserts. Bleras spezias differentas pon viver ina sper l'autra, perquai ch'ellas sa nutreschan da maniera differenta ed occupan auters biotops. La convivenza da pliras spezias sin il medem territori furma in equilibr sensibil che po tgunsch vegnir disturbà.

En il decurs da lur svilup en ils animals e las plantas s'adattads a las differentas cundiziuns da viver en las singulas zonas climaticas. Sin plirs continents existan per

exempel deserts en ils quals ils animals vivan sut las medemas cundiziuns. Ils animals che vi-

van là han sviluppà furmas sumegliantas e quai independetamain in da l'auter. Uschia sumeglia la vulp da la steppa nord-americana fitg il fennec che viva en la Sahara.

Muntognas e mars impedeschan ch'ils animals engrondeschan lur areal. Tscherts animals surmuntan dentant era questas barrieras. Utschels mezmieur chatt'ins prest dapertut sin il mund. Ed er tartarugas nodan grondas distanzas u sa laschan purtar da l'aua. Perquai vivan ellas era sin inslas isoladas amez l'ocean.

La zona tropica

Ils guauds tropics creschan en la vischinanza da l'equator, nua ch'igl è chaud ed umid l'entir onn. La plipart da las plantas ed ervas è adina verda ed ha feglia fitg gronda. Ils guauds tropics cuntegnan la pli gronda varietad da creatiras sin il mund. Pli che 50% da tut ils animals e da las plantas ed ervas en qua da chasa. Sin planiras tropicas cun blera plievgia, spezialmain sper lais, flums e rivas da mar, sa furman terrens da pali. Ina da las pli grondas palids dal mund en las Everglades a Florida en ils Stadis Unids. Sch'il clima è dentant memia sitg per guauds, sa furman pastgiras. Las grondas pastgiras tropicas

Cascada en il guaud tropic a Maui, Hawai

T. REINHART / PIXELIO

Savanna en il parc naziunal Lake Manyara, Tansania

U. TRAMPERT / PIXELIO

da l'Africa e da l'America dal Sid sa numnan savannas.

L'immens guaud tropic da l'Amazonas è il pli grond territori da guaud tropic dal mund. El cumpiglia ca. 7 milliuns km² ed è 12 giadas pli grond che la Frantscha. Il guaud tropic sa chatta en il batschigl da l'Amazonas cun ina lunghezza da 6450 km. Il clima en questa regiun è chaud ed umid durant l'entir onn. En il guaud tropic da l'Amazonas vivan blers animals differents. Tschertins vivan en las tschimas da las plantas e sa nutreschan da feglia, flurs e fritgs. Auters, sco la schimgia da Geoffroy, han ina cua speziala e griflas lungas che gidan a sa tegnair vi da la roma. I dat animals cun pels tranter las chommas ch'els pon avrir sco alas per «sgular» d'ina planta a l'autra. Ils papagagls han alas curtas e ladas e pon uschia sgular tranter las plantas or. Giun plaun datti blers animals che chattan pavel cun lur nas lung e lur griflas gizzas. Parts considerablas dals guauds tropics en vegnidas runcadas per cultivar il terren ed explotar minerals. La fauna e la flora da l'Amazonas en perquai periclitadas.

La zona tranter il guaud tropic ed il desert sa numna savanna. Grondas parts da la savanna en pastgiras cun singulas plantas. En la savanna datti duas stagiuns, ina sitga ed ina umida. Cura che la stagiun sitga cumenza, sa rimnan immens trieps

d'animals che fan lungs viadis per tschertgar pastg ed aua. Mintgatant cuvernann ils animals las planiras uschè lunsch sco l'egl po tanscher. Ils blers da quests animals maglian erva, mintga spezia ha dentant sia «spezialitad». Las zebras per exempel mordan giu las parts diras sisum, ils gnus las parts d'amez e las gazellas ils scherms giuvens. Perquai na datti nagins cumbats per l'erva. Ils animals che maglian erva davanter nutriment per ils animals da preda sco ils liuns, ils leopards, ils gepards e las hienas. Tranter il pastg vivan las serps, ils luschards e milliuns dad insects.

Las subtropas

Las subtropas cumenzan en la part sitga da la savanna, cumpigliann ils gronds deserts dal mund e la bostga sempverda dal tip mediterrann. En ils deserts na ploi quasi mai. Ils animals han stui s'adattar a questa situaziun. L'aua ch'els dovran per viver retiran els per regla da lur nutriment. Els han era da cumbatter cun la chalira dal di e la fradaglia da la notg. Blers animals davanter activs la saira e la damaun, cur che l'aria è pli frestga e pli umida. En territoris cun stads sitgas e chaudas ed envierns pli umids, sco las regiuns da la Mar Mediterrana, la California e parts da l'Australia, crescha bostga sempverda: plantas e chaglias cun feglia dira che dovran pauc'aua la stad. Era ils animals che vivan là han stui s'adattar a la chalira.

La Sahara s'extenda en l'Africa dal Nord e cuverna ina surfatscha da passa 9 milliuns km². La Sahara è il pli grond desert dal mund; ella è bunamain uschè gronda sco ils Stadis Unids da l'America – ed ella crescha ad in crescher. Da di munta la temperatura a passa 50 °C. I na plova quasi mai en il desert, ed i dat regiuns, nua ch'i n'ha pluvi dapi onns gnanc in gut. Ils animals che vivan en la Sahara s'adattan en diversas modas e manieras a quellas cundiziuns, vivan en lur taunas e sortan la saira; la plipart dals animals da la Sahara surviva in lung temp senz'aua. Intgins na baivan insumma mai: els retiran l'umiditad ch'els dovran da las plantas e dals insects ch'els maglian.

L'exempel classic per la bostga sempverda furma l'Europa dal Sid. Ils pajais da l'Europa dal Sid en situads a la riva setentrionala da la Mar Mediterrana. Durant ils lungs mais da stad èsi qua chaud e sitg, l'enviern temprà ed umid. Tipic per la cuntrada da questas regiuns en las chaglias bassas e setgas. L'Europa dal Sid è fitg populada e vegn visitada da blers turists. L'uman ha destrui la plipart dals guauds che cuvernann antruras la regiun. I dat dentant anc intgins refugis per la fauna e la flora selvadia: las Alps, las Pireneas, las palids da la Coto de Doñana en Spagna u la Camargue en Frantscha. Insaquants animals rars sco il chamutsch u il luf-tscherver vivan en questas zonas protegi-

das. L'Europa dal Sid è era famosa per ses utschels. Bleras spezias d'utschels sco las cicognas, ils giruns e las evlas traversan la regiun sin lur sgol da migraziun tranter l'Europa e l'Africa.

La zona temprada

En regiuns miaivlas da la zona temprada – sco per exempel en l'Europa Centrala – sa derasan ils guauds da feglia. Qua ploi avunda per laschar crescher ruvers e faus e bleras autras plantas cun feglia pli lada. L'atun perdan questas plantas la feglia, e la primavaira vegnan ellas puspè verdas. En regiuns sitgas da la zona temprada sa chattan immensas pastgiras. En Russia ed en l'America dal Nord sa numnan quellas preries, en l'America dal Sid las numn'ins pampas. Al nord da la zona dals guauds da feglia sa derasan ils guauds da dascha. Ils pli gronds guauds da dascha dal mund furman ina tschinta che traversa l'America dal Nord, l'Europa e l'Asia. Els consistan principalmain d'aviezs, pigns e lareschs. Sulettamain ils lareschs perdan la dascharina. L'enviern dattan quests guauds nutriment e protecziun a blers animals.

Er ils guauds da feglia da l'Europa dattan nutriment e protecziun a bleras spezias d'animals. Mintga planta è in agen spazi vital: ils insects maglian feglia, ils utschels ed auters animals fan lur gnies e chattan refugi en la tscheppa e sin la roma, ils plugs da lain ed ils baus vivan en la feglia giun plaun. Cun las stagiuns mida er il cumportament e la moda da viver dals animals. La primavaira cumparan ils insects, ils utschels fan lur gnies ed i nashan ils ansiels e vadels. Durant ils mais da stad datti avunda da magliar, ed ils giuvens animals creschan fitg spert. L'atun perdan bleras plantas lur feglia, ils animals sa nutreschan da fritgs e coclas e fan reservas per l'enviern. Las notgs lungas e fraidas ed ils dis curts fan da l'enviern in temp difficil per tut ils animals: blers sa protegian cun in pail pli gross e passentan dapli temp en lur cuvels e taunas; auters van en pajais pli chauds.

Er sur l'entir ost da l'America dal Nord s'extendevan ina giada guauds da ruvers, nuschers e chastagners. Oz en grondas parts da quests guauds runcads, il lain è vegnì duvrà per far chasas, il terren per l'agricultura. Intgins dals animals dal guaud, sco l'urset american e l'opossum, en s'adattads a lur nov ambient, ma blers auters en davanter rars u s'han retratgs en las collinas e muntognas. Las preries eran ina giada in'immensa pastgira. Milliuns da bovs selvadis e d'antilopas pascuavan là, ma els fissan prest vegnids extirpads en il 19avel tschientaner. Omadus animals vegnan protegids oz en reservats, e la preria serva surtut a la cultivaziun da furment. Vers nord cuvran guauds sempverds vastas parts dal Canada. Quests

guauds da guglias en spess e consistan da pigns, tieus ed aviezs. Els stattan sin terren umid cun blers lais e palids.

Las regiuns subpolaras e polaras

Ils territoris arctics ed antarctics cun lur temperaturas glazialas ed ils envierns lungs e stgirs en ambients quasi nunabitabels. Malgrà quai vivan blers animals la stad en las mars polaras e sin la terra schelada enturn l'Arctica, la tundra. Els vegnan qua per trair si lur pitschens e turnan l'enviern en regiuns pli chaudas.

Ils guauds da guglias da la Sibiria al nord da l'Asia en ils pli gronds guauds dal mund. Las plantas las pli derasadas en qua ils lareschs, ils tieus ed ils pigns. Blers animals vivan dals sems da lur puschas, surtut durant ils mais d'enviern. Al sid da quests guauds sa chatta il Lai dal Baikal. Quest lai è stà isolà durant milliuns dad onns, e blers animals che vivan qua vegnan avant nagliur auter sin il mund. Al nord dals guauds da la Sibiria s'extenda il desert arctic, la tundra. Il terren da la tundra è schelà durant la plipart da l'onn. Durant l'enviern (che dura 9 mais) emigreschan blers animals vers il sid per chattar refugi en ils guauds da guglias. Tscherts utschels sgolan en pajais pli chauds. Durant la curta stad da la tundra èsi 24 uras di, e las chaglias ed ervas creschan en abundanza. L'Arctica cumpiglia ils territoris ils pli al nord da l'America, da l'Europa e da l'Asia, la Grönlanda e l'enorm ocean da glatsch enturn il Pol dal Nord. Ella è ina da las regiuns las pli fraidas dal mund. Las temperaturas surpaskan darar 10 °C la stad e cuntanschan savens -40 °C l'enviern. Durant la curta stad datti sulegl di e notg. La glisch e la temperatura fan crescher pitschnas algas ed animalets en la mar, l'uschenumnà plancton. Quel nutrescha blers peschs che vegnan magliads da focas ed utschels da mar. Sin la terra creschan flurs che furneschan a milliuns d'insects pollen e nectar. Ils insects en il nutriment per ils blers utschels che sgolan la stad vers l'Arctica per cuar e trair si lur pitschens. Cur che l'enviern arriva, turnan els puspè vers il sid en regiuns pli chaudas. Pli fraid ch'en l'Arctica èsi be en l'Antarctica: La temperatura media al Pol dal Sid giascha enturn -50 °C. Ils mais d'enviern èsi qua adina stgir e la temperatura croda fin a -90 °C.

La preschentaziun:

Dossier «Zonas climaticas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2236
www.chattà.ch

Las inslas da Galápagos

Las inslas da Galápagos sa chattan en l'Ocean pacific, circa 1000 km al vest da l'America dal Sid. Qua vivan bleras spezias d'animals ch'i na dat uschiglio nagliur sin il mund. Els derivan d'animals che han cuntanschi las inslas cun traversa l'aua u l'aria. Paucs mamifers han survivi quest viadi, perquai vivan principalmain utschels e reptils sco la tartaruga gigantica sin questas inslas.

L'onn 1835 ha Charles Darwin (1809–1882), il perscrutader da la natira englais, visità las inslas. El ha observà che animals da la medema spezia che vivan sin inslas differentas sa differenzian in da l'auter. El ha tratg la conclusiun ch'ils animals s'adattan a lur ambient. Or da quest'idea ha el sviluppà la teoria da l'evoluziun.

Pertge l'Europa?

Da Carl il grond a Herman Van Rompuy

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **La citad da Hildesheim (passa 100 000 olmas), fundada 815, è situada en la Saxonia bassa. L'Institut d'istorgia da sia università sa preschenta sco suonda: «El porscha cun il rom 'Istorgia' ina scolaziun davart pliras epocas, da l'antica fin al di d'oz, (...) che resguarda surtut l'istorgia contemporanea cumparativa da l'Europa.** Ella cumpiglia arranschaments da survista davart l'integraziun e la cultura, cumplettads e profundads da spiertas pli spezialas sco 'L'agen e l'exotic' e 'Cunfins da l'Europa, cunfins en Europa' (...). La cumpetenza davart l'Europa premetta ch'ins enconuschia la genesis, l'andament e las vistas da l'integraziun europeica; ina tala cumpetenza vegn adina pli impurtanta en l'instrucziun ed en la furmaziun politica.» Dapi 2006 è Michael Gehler (*Puntina 1962) professor d'istorgia cuntemporana cumparativa da l'Europa e d'istorgia da l'integraziun europeica a l'Universitad da Hildesheim. 2010 è cumparida la segunda ediziun da sia ovra da standard davart la noziun, las instituziuns e l'unificaziun da l'Europa (1). «Quest cudesch na duain ins atgnamain betg leger en ina tratga; el sa dividea en blers singuls chapitels survesaivels ch'ins po leger mintgin dapersai» (p. 554). Il cudesch cumpiglia plinavant in glossari, ina cronologia da 1945 enfin a 2010, glistas (da scursanidas, da maletgs, da graficas e chartas, d'adressas electronicas) e cunzunt l'indispensabel register da persunas. I sa tracta d'ina remartgabla ovra da consultaziun davart il siemi d'ina Europa unida e surtut davart la genesis da l'Unìun europeica (UE). La recensìun sutvart sto s'enclegia sa limitar als temas essenzials tractads en las passa 500 paginas da text en in cudesch da 750.

Unità e pluralissem

L'UE ha in president dapi 2009: Herman Van Rompuy, naschì 1947 ad Etterbeek, ina da las deschnov vischnancas che fan ora Bruxelles/Brussel. Ins l'enconuscha sco autur da poesias «haiku» en tschintg linguas. L'emprim regent europeic d'ina gronda part da noss continent, avant duodesch tschientaners, è stà Carl il grond († 814). Ins na sa precis ni cura ni nua ch'el è naschì, ma sia dinastia derivava da la regiun da Liège; er el astga pia valair sco «Belg». Il papa l'ha curunà imperatur l'on 800 a Roma: «Quai muntava in pass relevant per colliar la tradiziun romana e latina cun la neolatina e germana (...). Carl era European areguard ses circol da collavuratur (Talian, Irlandais, Anglais e Spagnols), sia remartgabla avertura spiertala e sia persvasiun ch'ins possia promover scrittira, art e cultura mo cun umens erudits che na sajan betg Francons (...). Sia curt ha promovì ina refurma da la furmaziun» (p. 37). Gehler descriva lura curtamain umans che sie-miavan d'ina Europa unida. In dals principals era Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) da Lipsia (Saxonia), apostel da l'unitas in multitudine» (p. 91). Quest ideal pareva en part realisà en l'imperi da Habsburg suenter l'accumodament da 1867 tranter Vienna e Budapest: «L'Austria-Ungaria dumbrava strusch 50 milliuns olmas e passa diesch etnias (...) che vivevan ensemen en relaziuns passablas (...). Ma il 'model Habsburg' pareva problematic, cun charplinas tranter etnias, crisas da stadi, tumults parlamentaris, bloccadas legislativas, serradas da dietas, manifestaziuns sin via e xenofobia (...). Lez 'stadi dubel' era relativamain equilibrà, ma adina pli fraschel; l'Emprima guerra mundiala l'ha fatg ir en tocs. El era ferm avunda per unir umans ed evocar loialitads. El n'era betg ina 'praschun da pievels', mabain ina colliaziun da pievels cun in spazi giuridic, in martgà da lavur ed in traffic modern coordinà (...). Ma la democratisa-

Da Bumaun 2002 ha l'UE mess en circulaziun sia valuta nova, l'euro, duvrà oz da quels 17 stadis commembers che han pia renunzià a lur suveranità monetara.

KEYSTONE

ziun e modernisaziun retardada, cun l'autonomia culturala anc adina modesta da las singulas etnias, na las cuntentava betg pli» (p. 119).

«In missiunari profetic»

La partiziun da l'Austria-Ungaria suenter l'Emprima guerra mundiala ha creà novs cunfins da duana e bleras minoritads novas. In «missiunari profetic per l'Europa» (p. 121), figl d'in diplomat da l'anteriura monarchia dubla, ha dà speranza ad ina generaziun. «La guerra aveva fatg var 10 milliuns unfrendas e passa 20 milliuns ferids. Ins leva surtut ina pasch segira (...). 1922–1923 ha cont Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi (1894–1972) fundà l'Unìun paneuropeica (UP) ed appellà, cun passiuun exaltada e cun arguments fitg clers, raziunals e persvasivs, a fundar ina confederaziun da stadis europeics (...) dal Portugal a la Pologna, cun uniun da duana, ina munaida unica (...) ed in tribunal federal (...). El reguardava la cooperaziun tranter Paris e Berlin sco ina premissa essenziala da l'unificaziun europeica (...). L'emprima dieta da l'UP è sa splegada dals 3 als 5 d'october 1926 en la Hofburg a Vienna cun passa 2000 persunas vegnidas da 24 pajais (...). Il punct culminant da las debattas politicas è stà il discurs da l'anteriur chancelier tudestg (...) Joseph Wirth (1879–1956) davart 'l'accord tranter Frantscha e Germania'» (pp. 122–123 e 125). 1929 ha il primminister franzos Aristide Briand, premi Nobel da la pasch 1926, annunzià in project d'uniun federala europeica avant l'assemblea da la Societad da las nazius; questa l'ha lur incaricà d'elavurar ses project. 1930 ha Briand preschentà in text redigi da ses collavuratur Alexis Leger [sic] (il poet «Saint-John Perse», 1887–1975) ed entitulà: «L'organisation d'un régime d'union fédérale européenne». Ma la situaziun politica ed economica ha impedi d'ir enavant en lezza direcziun. Durant la Segunda guerra mundiala era Coudenhove-Kalergi professor d'istorgia a la «New York University». 1943 ha l'intervegnì la visiun globala da president Franklin Delano Roosevelt (1882–1945): «Tenor ses 'Vast Plan' datti suenter la guerra mo pli duas pussanzas mundialas, ils Stadis unids e l'Unìun sovietica (...). L'emprima regla politica è pia da postular l'amicizia cun Moscau (...). In cumpromiss tranter las duas pussanzas sto pia schliar la questiuon europeica» (cità p. 137). Uschia èsi daventà 1945: Ad ost da la Finlanda mutilada e d'ina lingua Lübeck-Trieste reveva

il dictatur sovietic. Charles de Gaulle (1890–1970) aveva restaurà la Frantscha republicana, ma il stadi tudestg era svani.

L'emprim pass

«Let Europe arise!» Uschia Winston Leonard Spencer Churchill (1874–1965) ils 19 da settember 1946 a l'Universitad da Turitg, appellond a Coudenhove-Kalergi ed a Briand per admonir: «The first step ['pass'] in the recreation of the European family must be a partnership between France and Germany (...). Great Britain, the British Commonwealth of Nations, (...) America and I trust ['speranza'] Soviet Russia (...) must be friends and sponsors of the new Europe.» Churchill veseva pia sia patria britannica sco amia e futura da l'«European family», ma betg sco commembra. Per la Germania preveseva l'«a federal system»; lez è naschì 1949 sco Republica federala da Germania. 1950 ha la Frantscha fatg l'emprim pass per cooperar cun il giuven stadi. Il politicher franzos responsabel era stà burgais da l'imperi tudestg enfin a l'armistizi da 1918. Robert Schuman (1886–1963), germanofon, oriund dal «Reichsland» d'Alsazia-Lorena, aveva studegià giurisprudenza en quatter universitads tudestgas. Da 1919 enfin a 1940, e puspè da 1946 enfin a 1962, ha l'representant la Lorena en il parlament franzos. 1934 ha l'visità Croazia e Slovenia, lezza giada parts dal reginam jugoslav; el ha lura rapportà da ses viadi per mauns dal minister da l'exteriur: «Tuttas funcziuns impurtantas èn reservadas per ils Serbs. Da 200 generals èn 2 Croats (...). Mo in diplomat impurtant è Croat (...). La blera magistraglia croata tarment'ins (...) en ina regiun da religiun e cultura tuttafatg differenta (...). L'entira polizia è serba (...). La Jugoslavia sto turnar ad in reschim liberal e federalistic che respectia l'identitad da tuttas etnias» (2). Da 1948 enfin a 1962 era Schuman minister da l'exteriur. Decisiva è stada sia amicizia cun Jean Monnet (1888–1979), schef da la politica economica franzosa suenter la Segunda guerra mundiala. «Lez ha elavurà in plan per fusiunar las industrials dal charvun e da l'atschal en l'Europa dal vest, en vista a la Germania sco anteriur inimi, pia a sia successura legala, la Republica federala sco stadi da la part vest dal pajais. Ils 9 da matg 1950 ha minister Schuman preschentà a la publicità lezzas ideas e ponderaziuns en ina declaraziun da la regenza franzosa (...). Il patg fundatur da l'Unìun europeica da charvun e d'atschal han ins suttascriet 1951; el è entrà en vi-

gur 1952. Monnet è stà l'emprim president da la nova uniun (...). Sia visiun era ina federaziun sco cuminanza da pasch ed ina colliaziun tranter Frantscha e Germania, sco il coc da l'unificaziun europeica» (pp. 159–160).

Ils progress

Il segund pass decisiv han fatg ils sis commembers da l'uniun 1957 a Roma, stipulond la creaziun da la Cuminanza europeica d'economia (CEE), savens numnada simplamain «Martgà communabel». 1958 ha l'assemblea da la CEE surpiglià il num da «Parlament europeic» ed elegi Schuman emprim president. 1973 ha la CEE beneventà trais commembers novs: Il Danemarc, l'Irlanda e la Gronda Britannia. Ma questa n'ha bunamain mai vulì desister da sia «special relationship» legendar cun ils Stadis unids da lingua englaia: «La Gronda Britannia è restada marginala areguard la politica europeica (...). Oz pli che mai ston ins sa dumandar sch'ins possia la reguardar sco ina commembra a dretg cumplain da la CEE (...). Ella na fa betg part totalmain da l'integraziun, ma pretenda il dretg entir ed entratg da cundecider» (p. 211), per exempel areguard l'euro, schebain ch'ella dovra anc adina la glivra sterlina (£). La dumonda da sia appartegnentscha pudess vegnir puspè actuala sche la Scozia sa declera independenta. 1979 ha gi lieu l'emprima elecziun directa dal Parlament europeic. 1981 è la Grezia oramai democratica vegnida l'indeschavel pajais commember da la CEE; 1986 ha questa beneventà duas giuvnas democrazias, la Spagna ed il Portugal. L'economist franzos Jacques Delors ha presidià la Cumisiun europeica (suprastanza da la CEE) da 1985 enfin a 1995 e promovì sias instituziuns, favurisà da la vieuta en ils pajais communists. 1990 ha il pievel da la «DDR» refurmà sia organisaziun territoriala, stgaffind u restaurond pajais federativs che han lur aderi a la Republica federala da Germania, pia er a la CEE. Da fanadur 1991 han la Cipra e Malta giavischà da vegnir commembras. Igl era cler ch'ins stueva spetgar dumondas ulteriuras d'adesiun inoltradas da pajais oramai democratics. Da december a Maastricht (Pajais bass) han ils commembers da la CEE decidì da fundar in'Unìun europeica. «Igl è lura vegnì cler che la CEE era pronta d'agir seriusamain per cuntanscher sia finamira d'uniun economica, monetara e politica» (p. 301). 1995 èn l'Austria, Finlanda e Svezia vegnidas commembras da la giuvna UE senza desister da lur neutralità.

L'Ocean atlantic sco foss

En ils davos onns è il foss tranter l'Europa ed ils Stadis unids vegnì pli profund areguard ils dretgs umans: «I n'è betg deplazzà da numnar Guantánamo in champ da concentrasiun (...). I sa tracta da pli ch'in champ da praschuniers nua ch'ins na respecta gnanc il dretg da guerra. Senza basa legala, en in intschess sut giurisdicziun extraterritoriala, senza defensur, senza process regular, metteva e mett'ins umans en fermanza onns a la lunga, sin la basa d'in suspect da terrorissem, suttamess ad umiliaziuns, represalias e perfin torturas ed experiments (...). In tal champ fiss incumpatibel cun las valurs da l'UE» (pp. 130). 2001 ha ina grupp d'experts, manada da l'antierur president federal tudestg Roman Herzog, preschentà ina Charta europeica dals dretgs fundamentals, promulgada solennamain da l'UE ils 7 da december. «I na sa tractava betg da formular normas novas, mabain l'emprim da recapitular en in document curt e legibel tuts dretgs fundamentals en vigur en ils singuls stadis da l'UE (...). Quai dueva (...) exemplifgar l'identitad da l'UE sco cuminanza, na sulettamain economica, mabain era da valurs [giuridicas]» (p. 340).

Prestaziuns, problems, finamiras

Da Bumaun 2002 ha l'UE mess en circulaziun sia valuta nova, l'euro, duvrà oz da quels 17 stadis commembers che han pia renunzià a lur suveranità monetara. La Banca centrala europeica (BCE) maina la politica finanziaria da l'UE. 2004 èn la Cipra, Malta ed ogt pajais pli baid communists entrads a far part da l'UE; 2007 èn anc vegnids la Bulgaria e Rumenia. L'UE dumbra oz passa ina mesa milliarda olmas. Tiers vegnan ils problems persistents da quels set stadis balcanics che n'èn anc betg pronts per d'entantar commembers: «Stabilisar la pasch en la Peninsula balcanica resta ina sfida dal proxim temp per la nova generaziun europeica» (p. 324). Il patg da Lisboa tranter ils 27 commembers da l'UE, en vigur dapi 2009, ha simplifitgà la lavur da l'organisaziun. Gehler concluda ses essai formulond insaquantas finamiras per questa lavur: «Reponderar la noziun da suveranità en senn surnaziunal, coopear sin scala mundiala cun auters partenaris per surmuntar las varts negativas da la globalisaziun, (...) cumbatter las turbulenzas finanzialas ed economicas, promover il dretg e la giustia en Europa, defender, mantegnair e preservar ils dretgs umans, garantir da cuntin la dignità da mintga uman, duvrar la ritgezza e varietad culturala da l'Europa multifara» (p. 553). In onn suenter la publicaziun dal volum ston ins respirar legiend la construcziun davart «las turbulenzas finanzialas». Co va quai vinavant? Il magazin emnil «The Economist» (Londra) avertescha en ses editorial dals 26 da november (p. 15): «L'unica instituziun che po gidar immediat è la BCE (...). Per duster recessiun e deflaziun da la zona da l'euro, dov'ins ina politica monetara blier pli lucca. La BCE è incaricada da segirar la stabilitad dals pretschs; ella sto pia impedir ch'i crodian.» Tgi sa? En ventg onns suenter Maastricht ha l'UE cuntanschì fitg blier, ma sias mendas sa palentan adina pli cleramain. «In'uniun monetara senza uniun economica, pia senza urden politic cuminaivel, n'era betg realistica (...) e stueva a la lunga palesar puncts flavels, cunzunt en temps da crisa» (p. 296). Speranza pon ins als curreger e schliar quels problems per il bain da l'Europa e da ses pievels.

1. Michael Gehler, Europa. Ideen/Institutionen/Vereinigung. Minca (Olzog, ISBN 3-7892-8195-2) 2010. Internet: <http://www.olzog.de>
2. Cità en: Mirko Grmek, Marc Gjidara e Neven Simac, Le nettoyage ethnique. Paris (Fayard, 2-213-03098-7) 1993, pp. 147 e 149.

L'amur per muntognas ed aissas

Ina aissa, quatter rodas, in frain ed alléhop da la spunda giu

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **Snowboard, dirtboard, mountainboard, skateboard, kiteboard. Sch'ins n'enconuscha betg la scena, vegn ins balurd da tadlar, co ils dus amis tschantschan. Markus Zahner e Daniel Zigerlig aman aissas e cutgnas. Els aman cunzunt las muntognas.** In enviern senza culms e naiv fiss per els ina pura catastrofa. Ir davent? Forse la stad in zichel. Il pli tard cura che las emprimas scrottas crodan, èn els puspè en Svizra.

Aissa cun frain

Ma uss datti il mountainboard. Lez renta Markus e Daniel perfin la stad a las Alps. «Avant in onn hai jau casualmain chattà en ina stizun a Son Gagl questa aissa», raquinta Markus. «Jau hai immediat cumprà ella ed empruvà or.» Ins ha il medem sentiment (tun original: fee-

ling) sco cun il snowboard. «I n'è betg difficil dad ir», sincerescha il profi.

L'aissa da Markus Zahner è circa sco in skateboard. Las rodas èn dentant pli grondas e betg da gumma cumpact, mabain sco quellas d'in velo. Quai è pli lom dad ir sin pastgiras. Las plimas tranter rodas ed aissa sminueschan era las pitgadas.

Malgrà zambagls tras il terren malgulin poi tuttina capitar ch'ins survegn in tempo narr. Perquai ha il mountainboard insatge che autras aissas da sport n'han betg. Numnadamain frains. Il cabel da frain va da las rodas davos si tras l'aissa. El ha ina lunghezza d'in meter. A la fin dal cabel hai crutschs da franar sco ils crutschs tar il velo.

Privels glischnus

Èsi in sport privlus? «Gnanca zic», dian Markus e Daniel. Main privlus che ir cun snowboard? I cumenza in disput.

«Ir cun cutgna è pli privlus», di Markus. Daniel protesta: «Na!»

Markus: «Ma cler. Sch'i ha glatsch sin la pista èsi diraglia, sche ti cupitgas.»

Daniel: «I ha darar glatsch. Il bler roclas en la naiv loma.»

Markus: «Il pastg è era lom.»

Daniel: «E la crappa en la pastgira? Lezza vesas adina memia tard. Lura na vegnas betg d'untgir e fas la chambrocla.»

Markus: «Ma betg uschè brutalas chambroclas sco quella che Ti has fatg l'enviern passà cun la cutgna.»

Daniel: «Tgenina?»

Markus: «Cura che ti es schulà quatter meters da la rusna giuaden.»

Daniel: «Lezza giada avevi brentina.»

En quai stil va il discurs vinavant. Domadus èn para gia turnads a chasa cun bravas bottas e sgrognas. «Ma privlus n'èsi atgnamain betg.»

Markus e Daniel van mai senza protecturs cun aissa. Ils protecturs pulstreschan il bist, las spatlas ed il dies. Enturn la schanuglia ed ils cumbels mettan els schanegiaders.

A propos. Daniel ha da preschent accident. Il schanugl. El è sa glischnà. Uschè tup. En bognera.

Sulet per ils incharnads

Markus è suenter in onn gia expert da mountainboard. Daniel ha pir questa

stad survegnì la fevra. Els abiteschan en il chantun Glaruna e Son Gagl ed emprovan en quellas regiuns da chattar lieus cun bunas pendenzas. Mintgant van els era sin vias cun mountainboard. Il meglier sajan las vias cun scumond da charar. «Bel èsi dad ir sin vias da glera. Sin lezzas han ins in bun 'freeride feeling' ed i saja in zichel 'sliding'.»

Sche Markus è en viadi cun ses board, vegn el savens plidentà. Tut vul savair co l'aissa funcziuna. «L'acceptanza è fitg buna», di Markus. La glieud na sa grittentschia betg pli sco l'entschatta sur dals

snowboardists. «Entras il success da Gian Simmen è quest gener da sport uss er acceptà.»

E tge prognosas fan ils dus amis? Datti en diesch onns ina massada giuventetgna che schula cun il mountainboard da las spundas giadora? «Snowboard è daventà in megatrend. Ma quest sport qua na vegn mai uschè grond», manegian Markus e Daniel. Il mountainboard resta insatge per ils fans ils pli incharnads dal snowboard. Quels che dovran era la stad il feeling dad undegiar da spundas taissas giu.

Dapli infos sut: www.shaka.ch

Il mountainboard vegn era numnà dirtboard. El è savens lagnà plain merda.

L'aissa da Daniel Zigerlig (sanester) è fatga sco in snowboard. Quella da Markus Zahner è da lain sco in skateboard.

In sigl bunamain sco cun il snowboard.